

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՎ ԿԱԶՄՎԱԾ ԲԱՅԵՐԻ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅՐԵՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ԿԱՖԱՆԵՐՈՒՄ

Միջին հայերենի բառապաշարի անկապտելի մասն են կազմում արաբական փոխառությունները, որոնց շարքում տեղ գտած գոյականներից և ածականներից հայերենի բայականական միջոցների համադրման կամ հարադրման եղանակներով ձևավորվել են բազմաթիվ նոր բայեր՝ բառապաշարի հարստացման երրորդ՝ խառը ճանապարհով համալրելով միջին հայերենի բայի կազմը:

Խառը ճանապարհով ձևավորվող բայերը հայրեններում և կաֆաներում արտահայտվում են հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ»¹, ինչպես ընդկիլ («բավականանալ»), թարկել («թողնել»), խալըսել («մաքրել»), դալտել («սխալվել»), մալուլել/մելիլիլ («տխրել»), մլքել («տիրել») և այլն: Օրինակ՝

Թէ հետ Ֆալաքին սագիս՝

Ըռովկիս թէ քաց, նայ՝ թէ չոր (845, 57-58) և այլն²:

2. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝ ալաս անել, թաքեայ գարկել, մասխարայ դնել և այլն: Օրինակ՝

Նա զնա մասխարայ դնէ («ծաղրել»),

Թքանէ գետ դիմաճիք (333, 767-768):

3. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ - փոխառյալ հիմնական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝ դավլ ու ըխրար անել, թւպտիր ճար առնուլ և այլն: Օրինակ՝

Քանց դավլ ու ըխրար արիր,

Թէ՛ Սիրէ՛, Տերն ըզբեզ պահէ (54, 43 - 44):

4. «Փոխառյալ հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ - հայերեն հիմնական ձևույթ + հայերեն բառակազմական ձևույթ», ինչպես՝

Ով քեզի ծանօթ եղեր՝

Չարևուն թարկիկն է տվեր (109, 31-32):

Ինչպես նկատելի է, խառը ճանապարհով ձևավորվող բայերը՝

ա) կազմությամբ լինում են համադրական կամ վերլուծական⁴, կախված այլ բանից՝ այդ բայերի կազմությանը հայերենի բայակերտ ածանցներ⁵ են մասնակցություն⁶ բայական բաղադրիչի դեր կատարող ամբողջական բայեր:

¹ Նկատի ունենք թե՛ բայակերտ ածանցները և թե՛ բայածանցները:

² Մասնակաղապարների մեջ հանդիպող + նշանը ցույց է տալիս բաղադրիչների համադրության խսկ - նշանը՝ հարադրություն: Հարկ է նշել, որ բերված մասնակաղապարը միջին հայերենի բառապաշարի հարստացման ամենաարդյունավետ միջոցն է, քանի որ այս ձևով կերտվել են միայն բայեր, այլև բազմաթիվ գոյականներ ու ածականներ: Հմմտ., օրինակ, դարիպ+ամալ, քրիպ+ուրիմ, դարիպ+ուկ ածանցավոր նորակազմությունները:

³ Հայրեններում և կաֆաներում տեղ գտած լեզվական նյութը քաղել ենք հետևյալ աշխատություններից՝ Ա.Մնացականյան, Հայրեններ, Երևան, 1986թ. [Առաջիկա շարադրանքում հայրենների բերվող լեզվական նյութին կհետևեն միայն նշված աշխատության համապատասխան էջերը (երբ)]: Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացու (այսուհետ՝ ՊԱՄ), Եր., 1989: Արմեն Սրապյան, Պատմություն վասն մանկանն և աղջկանն (այսուհետ՝ ՊՎՄԱ), Եր., 1983: Չիքոս Պոնժե քաղաքի պատմություն (աշխարհաբար) (այսուհետ՝ ՊԶՊ), Կ.Պոլիս, 1919: Հովսեփ Սեբաստացի, Բանաստեղծություններ (այսուհետ՝ ՀՍ), Եր., 1964:

⁴ Համադրական և վերլուծական եզրերով սովորաբար բնութագրվում են բարդությունները: Տե՛ս դեպքում նկատի ունենք կազմությամբ պարզ բայերի բաղադրիչների՝ արմատի, բայածանց բայակերտ ածանցի կից գրությունը:

բ) Համադրական կազմությունների մեջ արաբերենից փոխառյալ բառերը բայա-
հիմքի դեր են կատարում, իսկ վերլուծական բարդությունների մեջ՝ հարադրի (հմմտ.
թարկ+ել և թարկ տալ, համապատասխանաբար, համադրական և վերլուծական կազ-
մությունները):⁵

Թեև արաբական փոխառությունների վերաբերյալ հրապարակի վրա կան մի
շաբթ աշխատություններ, սակայն խնդրո առարկա բայերը դուրս են մնացել ուսումնա-
սիրողների ուշադրությունից: Ասվածը վերաբերում է մաս միջին հայերենի բայի և նրա
խոնարհման համակարգի մասին առաջին ծավալուն ուսումնասիրությանը, որտեղ, հե-
ղինակ Ս.Անթոսյանի իսկ բառերով ասած, նպատակ է հետապնդվել «...առավել ընդիա-
նուր գծերով ներկայացնել մեր լեզվի այդ շրջանի խոնարհման համակարգը»⁶:

Հռոկածում ուսումնասիրվող հարցը վերաբերում է հայերեններում և կաֆաներում
գործածված վերոհիշյալ բայերին: Մասնավորապես նպատակ է հետապնդվում ներկա-
յացելու քննության առարկա բայերի սեռի, եղանակի և ժամանակի քերականական
կարգերի արտահայտությունը հայերեններում և կաֆաներում:

Ա. Բայի սեռի քերականական իմաստը միջին հայերենում մույնպես ունի երեք
դրսևորում՝ ներգործական, կրավորական և չեզոք, որոնք կարող են արտահայտվել թե՛
համադրական և թե՛ վերլուծական բայերի միջոցով⁷:

Կախված արտահայտվող գործողության անցողական կամ անանցողական լինելուց՝
1. չեզոք սեռի քերականական իմաստի արտահայտման համար փոխառյալ հարադրի-
ների հետ բայական բաղադրիչի գործառնությով սովորաբար գործածվում են չեզոք
սեռի բայեր, ինչպես՝ *գալ, երթալ, լինիմ, կենալ* և այլն: Օրինակ՝

Մանկտիք, ի յաճապս եկէք (=«գարմանալ»).... (209, 15-16):

- Սատաղայես քեզ երթամ (=«մատաղ լինել»).... (918, 61-62):

2. Ներգործական սեռի քերականական իմաստ արտահայտելու համար փոխառյալ
հարադրիների հետ բայական բաղադրիչի գործառնությով սովորաբար գործածվում են
ներգործական սեռի բայեր, ինչպես՝ *ածել, անել, առնուլ, դնել, տալ* և այլն: Օրինակ՝

Պըլպուլն ալ աշըլս դարծել,

Զօր գայն մալում կայնէ (=«հայտնի դարձնել») (136, 123-130):

Նա զնա մասխարայ դնէ.... (333-767-768):

3. Սակայն ասվածը քարացած օրինաչափություն չէ:

3.1. Վերլուծական կազմությամբ բազմաթիվ չեզոք սեռի բայեր ձևավորվել են
ներգործական սեռի բայական բաղադրիչների մասնակցությամբ, ինչպես՝ *ածել, անել,*
ունիմ և այլն: Օրինակ՝

Թէ դու ինձ հաւաս ունիս (=«ախորժել»)՝... (184, 7):

Ֆռանկն ի քնն խաֆ քաշէ (=«վախենալ») (578, 37):

Եկեր և տաւի արեր (=«վիճել»).... (936, 167) և այլն:

Պատճառն այն է, որ *ստորոգյալ - ուղիղ խնդիր* հարաբերությունը տվյալ դեպ-
քում մթագնվում է՝ վերածվելով մեկ ընդհանուր բայիմաստի, որտեղ ներգործական սեռի

⁵ Բայականության մասին առանձին ղեկավարումներ ունեն Լ. Հովհաննիսյանը (տես՝ Լ.Շ. Հով-
հաննիսյան *XVII դարի գրաբարը*, Լեզվի և ոճի հարցեր, պ. 7, Եր., 1983, էջ 157), Ռ. Ղազարյանը
(տես՝ Ռ.Ս. Ղազարյան, Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, Եր., 2010, էջ 140), Ն. Հով-
հաննիսյանը (տես՝ Ն.Գ. Հովհաննիսյան, Նաղաշ Հովնաթանի տաղերի լեզուն որպես վաղ աշ-
խարհաբարի արտահայտություն, Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, հ. 3, Եր., 1991, էջ 103-
113) և ուրիշներ:

⁶ Տես Ավնարկներ միջին գրական հայերենի պատմության, հ. Ա, Եր., 1972, էջ 300 (այսուհետ՝
Ավնարկներ...., հ. Ա):

⁷ Բացառություն են կազմում քննության առարկա վերլուծական բայերը, որոնց միջոցով կրավորա-
կան սեռի քերականական իմաստի արտահայտության դեպքեր հայերեններում և կաֆաներում
չեն հանդիպում՝ չնայած այդ միջոցների՝ միջին հայերենում առկայությանը:

բայը կորցնում է անցողական սեռի հատկանիշը՝ հարադրի հետ միասին վերածվելով չեզոք սեռի մոր բայի⁸:

3.2. Բացառիկ դեպքերում չեզոք սեռի բայական բաղադրիչով ձևավորված վերլուծական բարդություններն արտահայտում են ներգործական սեռի քերականական իմաստ, ինչպես՝

Երբոր չես սիրեր դու զիս,

է՞ր կու գիր լեզվովտ ի իրխար (=«խոստովանել») (161, 49 - 50):

Հատկանշական է, որ վերլուծական բայերի բայական բաղադրիչների ներգործածն կամ կրավորածն խոնարհված լինելն այս դեպքում քերականական սեռի ցուցիչներ չի կատարում, քանի որ կրավորածն խոնարհված բայական բաղադրիչի մասնակցությամբ կարող է արտահայտվել ներգործական սեռի, իսկ ներգործածն խոնարհված բայական բաղադրիչի մասնակցությամբ՝ չեզոք սեռի քերականական իմաստ: Այսպես հետևյալ օրինակներում կրավորածն խոնարհված *արաւ* բաղադրիչն արտահայտում է ներգործական սեռի քերականական իմաստ, իսկ ներգործածն խոնարհված *առն* բաղադրիչը՝ չեզոք սեռի:

Դարձաւ ինձ *ճողապ արաւ* (= «պատասխանել»):

- Զքեզ մեղաց ալիքն է քացեր (336, 857 - 858):

Նայ առնէ զիս իւրն այն խաղալիկ (514, 23 - 24)⁹:

Համադրական բայերը լինում են ներգործական, կրավորական կամ չեզոք սեռի չմտ. ստորև ընդգծված, համապատասխանաբար, ներգործական, կրավորական և չեզոք սեռի համադրական բայածները՝

Մըլքեց (=«տիրել») զերկիր նա բոլոր (845, 49-50):

Որ նա բարեխօս լինի

Իւր Որդոյն, որ մեք *խաղալիք* (=«ազատվեմք») (880, 35 - 36):

Մէլիւեր (=«տխրել») ու ներս է գացեր (42, 111-112):

Անհրաժեշտ է նշել, որ կրավորական սեռի քերականական իմաստ արտահայտող բայածները ոչ միայն հայրեններում ու կաֆաններում են սակավադեպ, այլև միջին հայերենի լեզվական մյուս աղբյուրներում:

Բ. Միջին հայերենում, մասնավորապես հայրեններում և կաֆաններում դիմավոր բայածները ներկայացնում են հինգ եղանակով՝ սահմանական, հրամայական, ըզժական ենթադրական և հարկադրական, որոնցից վերջին երեքն «...իրենց լեզվական, ձևա իմաստային առանձնահատուկ արտահայտություններով»¹⁰ մոր եղանակներ են:

Քննության առարկա բայերը սահմանական եղանակի՝ միջին գրական հայերենին հատուկ ինը ժամանակածներից (ներկա անկատար, անցյալ անկատար, ներկա ապակատար, անցյալ ապակատար, ներկա վաղակատար, անցյալ վաղակատար, ներկա հարակատար, անցյալ հարակատար¹¹ և անցյալ կատարյալ)¹² հայրեններում և կա

⁸ Որոշ վերլուծական բայերի մեջ բայական բաղադրիչները հանդես են եկել մախադաս շարադրությամբ՝ ընդմիջարկվելով այլ անդամներով, ինչպես՝ Երթան աղաչեն զԱստուած, որ տայ ին աղէկ թատպիր («ճար անել», «բուժել») (ՊԲՊ, 55):

⁹ Առանձին դեպքերում կրավորական սեռի քերականական իմաստը հայրեններում և կաֆաններում արտահայտվում է այնպես, ինչպես գրաբարում, այսինքն՝ ներգործածն խոնարհման դիմաբային վերջավորության ե՛լ-ի հնչյունափոխությամբ կամ ներգործածնից տարբեր դիմաբային վերջավորությամբ: Հմտ. ստորև ընդգծված, համապատասխանաբար, ներգործական և կրավորական սեռի բայածները:

Ես յոյս յԱրարիչն ունիմ

Խալքսէ նայ ըզիս փութով (528, 31 - 32):

Որ նա բարեխօս լինի

Իւր Որդոյն, որ մեք խաղալիք (880, 35 - 36):

¹⁰ Տես Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321:

¹¹ Գ. Ջահուկյանը կլիկիյան նորմավորման ենթաշրջանի միջին գրական հայերենի խոնարհման համակարգի բնութագրական գծերից մեկը համարում է «...ած մասնիկն ունեցող դերբայ

ֆաներում գործածվել են ոչ բոլորով, գործածվածներն էլ՝ ոչ միևնույն հաճախականությամբ: Սահմանական եղանակն այստեղ ներկայանում է ներկա անկատար, անցյալ անկատար, ներկա վաղակատար, ներկա հարակատար և անցյալ կատարյալ ժամանակաձևերով: Մյուսնից գործածության մեծ հաճախականությամբ աչքի է ընկնում անցյալ կատարյալ, որին զիջում են ներկա վաղակատարն ու ներկա անկատարը, իսկ անցյալ անկատարը և ներկա հարակատարը հազվադեպ են գործածվում:

Հայտնի է, որ դեռևս գրաբարում սահմանական եղանակի ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի ձևերը հանդես էին բերում եղանակի քերականական կարգի արտահայտման երկակի վիճակ՝ որոշ կիրառությունների մեջ արտահայտելով ոչ թե ստույգ կատարվող, այլ թեականորեն կատարելի գործողության քերականական իմաստ: Նշված երկակի վիճակը պահպանվում է նաև միջին հայերենում, որտեղ, սակայն, հիշյալ ժամանակաձևերն ավելի հաճախ արտահայտում են գործողության կատարման իղձ, ցանկություն, և լեզուն զուգահեռաբար ձեռք է բերում ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի քերականական իմաստների արտահայտման նոր միջոցներ:

Այսպես՝ արաբերենից փոխառյալ բայերի ներկա անկատարը հայերեններում և կաֆաներում արտահայտվում է հետևյալ մասնակաղապարներով¹³.

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) + գրաբարից ժառանգված համապատասխան դիմաբվային վերջավորություններ».

Որ մեկն երթայ, մեկն գայ,

Իր բանն *պաթալ չի մնայ* (=«խաթարվել») (ՀՄ, 125, 7 - 8):

Ձնիհարն ու զվատուժն, եղբարք,

Աստծոյ գայն ե՞րբ *ղըրըլեն* (=«ընդունել») (857, 3-4):

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - գրաբարյան ներկա անկատարով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Ըզբուընս *հարամ առնես*, արթնութիւն տաս ձանձրալի (ՊԱՄ, 255):

Նշված մասնակաղապարի որոշ կիրառությունների մեջ հարադիրը մի հարադիր բարդություն է, որի երկու բաղադրիչներն էլ արաբերեն փոխառություններ են.

Հալալ ու հարամ այնեն,

Հոս թողուն 'ի ի հոն կու գընան (411, 83 - 84):

3. «Կու եղանակիչ (հանդիպում է նաև այլ տարբերակներով՝ *կիւ, կը, կ* և այլն)¹⁴ -(+) փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) + գրաբարից ժառանգված համապատասխան դիմաբվային վերջավորություններ».

Իմ եարն ի տանէն ի դուրս՝

Ձերկոքին լոյսն *կու պատլէ* (=«փչացնել», «խաթարել») (339, 963- 964):

4. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) - *կու* եղանակիչ -(+) գրաբարյան ներկա անկատարով արտահայտված ժամանակաձև»

Հաբաշ քեզ *սալամ կու տայ* (=«ողջունել»),

Հնդստան՝ քեզ ճորտ ու ծառայ (589, 47-48):

Հայերեններում և կաֆաներում արաբական փոխառությունների մասնակցությամբ ձևավորված անցյալ անկատարները նկատելիորեն սակավադեպ են և արտահայտվել են միայն հետևյալ մասնակաղապարներով¹⁵.

կազմվող բաղադրյալ ժամանակային ձևերի լայն տարածումը» (տե՛ս Գ.Բ.Ջահուկյան, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 47): Հմմտ. նաև Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321, 329-331:

¹³ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321:

¹⁴ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321-326:

¹⁵ 19-րդ դարի նշանավոր քերական Արսեն Այտընյանը միանգամայն ճիշտ է գնահատել կու եղանակիչի դերը, «...որն որ արդի լեզուին զխատոր կերպարանափոխ ընողն եղած է» (տե՛ս Արսեն Այտընյան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866, էջ 75):

1. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - գրաբարյան անցյալ անկատարով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝
 Զբարդզըն տնազ առնէիք (=«ծաղրել»),
 Նաև բարկ - բարկ ծիծաղէիք (879, 19 - 20):
2. «Փոխառյալ բառ - կու եղանակիչ -(+) գրաբարյան անցյալ անկատարով արտահայտված ժամանակաձև», ինչպես՝
 Մանուկ մ' երեսուն տարի
 Պարոնաց կայնէր նա խզմէք (=«ծառայել») (216, 53 - 54):
 Հարեններում և կաֆաներում արաբերենից փոխառյալ համադրական և վերլուծական բայերի ներկա ապակատար և անցյալ ապակատար ժամանակաձերով կիրառության փաստեր չեն հանդիպում:
- Արաբերենից փոխառյալ համադրական և վերլուծական բայերի ներկա վաղակատարն արտահայտվում է հետևյալ մասնակաղապարներով՝
1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) (+ բայաժանց) + -ել կամ -եր բառահարաբերական ձևությ - եմ օժանդակ բայի ներկա անկատարի խոնարհված ձևեր» մասնակաղապարով, ինչպես՝
 Ղամազն է ի յօժ մման,
 Որ գեւայ է խալտեցուցեր (=«սխալեցրել») (70, 97-98):
 Ղալտել (=«սխալվել») եմ ու խօսք ասել,
 Նայ խայեալ է քեզ թվեցել (168, 61 - 62)¹⁶:
2. «Փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայի ներկա վաղակատարով բայական բաղադրիչ մասնակաղապարով, ինչպես՝
 Իմ եարն է քարամ արել (=«շնորհ անել»)
 Ու խրկել գմեզ հարցուցել (152, 199 - 200) և այլն:
 Անցյալ վաղակատարի՝ հայերեններում և կաֆաներում մեզ հանդիպած միևնույն արտահայտվել է «արաբերենից փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայի անցյալ վաղակատարով բայական բաղադրիչ» մասնակաղապարով.
 Համլայ կապեր (=«հարձակվել») դարտակ դառնայր (ՊՎՄԱ, 129, 751):
 Միջին հայերենում համադրական և վերլուծական կազմությամբ բայերի ներկա և անցյալ հարակատար ժամանակաձևերը կարող են արտահայտվել հետևյալ մասնակաղապարներով՝
1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) - ած բառահարաբերական ձևությ - եմ օժանդակ բայի ներկա կամ անցյալ անկատար խոնարհված ձև», որպիսիք հայերեններում և կաֆաներում չեն հանդիպում:
2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - հայերեն բայի ներկա կամ անցյալ հարակատարով բայական բաղադրիչ»: Բերենք մեզ հանդիպած միակ օրինակը՝
 Երկու տալիյան կըլլիժ
 Զի հեծած, սէլիր ին կայնած (=«գրոսանքի ելնել») (714, 41 - 42):
 Արաբերենից փոխառյալ բայերի անցյալ կատարյալն արտահայտվում հետևյալ մասնակաղապարներով.
1. «Փոխառյալ բառ + անցյալ կատարյալի հիմնակազմիչ - եց- ձևությ + միջին հայերենի հատուկ համապատասխան դիմաթվային վերջավորություններ», ինչպես՝ մուր մըլքեց, դահիր - դահրեց և այլն: Օրինակ՝

¹⁵ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 321-326:

¹⁶ Նկատվող լ-ը հնչյունափոխությունն այնքան է անօրինակափ, որ մույն տողը տարբեր հայերենի մեջ գործածվել է մի դեպքում -ել, մյուս դեպքում՝ -եր հնչյունափոխությամբ կազմված և կա վաղակատար գոլգաձևերով (հմմտ. Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 309): Հմմտ.

....է տեսեր ու հէլրան եղեր («գարմանալ») (215, 22) և՝

....Եմ տեսել ու հայրան եղել (167, 22):

Սահիպ դիւանին ասենք,

Որ *մըքեց* (=«տիրել») գերկիր մա բոլոր (845, 49 - 50)¹⁷:

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր — հայերեն բայերի անցյալ կատարյալով արտահայտված բայական բաղադրիչ»: Օրինակ՝

Առի գրագաս՝ որս ելայ,

Թոռիցի, ք՝ ի՛նչ *մադպուն եղայ* (=«խաբվել») (266, 23-24):

Հայրեններում և կաֆաներում անցյալ կատարյալով գործածված թե՛ համադրական և թե՛ վերլուծական բայերը մեծ թիվ են կազմում: Վերջիններիս կազմության մեջ ամենաակտիվ դերը կատարում է *առնել/անել/այնել* բայը՝ արաբերենից փոխառյալ հարադիրների հետ միասին ձևավորելով ոչ միայն ներգործական, այլև չեզոք սեռի վերլուծական բայեր:

Հրամայական եղանակի ժամանակաձևերից միջին հայերենին գրաբարից ժառանգվել է միայն հրամայական ապառնին՝ դրական և ժխտական խոնարհումներով¹⁸՝ արտահայտվելով հետևյալ մասնակաղապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անցյալ կատարյալի հիմքի դեր է կատարում) + միջին հայերենին հատուկ համապատասխան դիմաթվային վերջավորություն»: Եզակի թվում աչքի է զարնում դիմաթվային վերջավորությունների (-է՛, -ի՛, -ե՛ց, -ի՛ն) անմիօրինակությունը, որոնցից առաջին երկուսի միջոցով արտահայտվում է ներգործական, վերջին երկուսի միջոցով՝ չեզոք սեռի քերականական իմաստ: Օրինակ՝

Ձքեզ ամեն չարե *խալլսէ* (=«ազատվել») (419, 96):

Ձանձինս յամենայն չարե

խալլսի, յերեսս՝ ամօրու (305, 15 - 16):

Ձայն մեկն ալ դու «չէ՛» ասա,

՚ի ի հազար չարեն *խալխսեց* (482, 125 - 126):

- Մի՛ լար, մի՛ *խառդիր* (=«մռայվել»), հարսնուկ (642, 135):

2. «Փոխառյալ հարադիր — հայերեն բայերի հրամայականի ապառնիով արտահայտված բայական բաղադրիչ», որտեղ վերջին բաղադրիչի դերով հանդես են եկել *ա(ն)նել*, *գալ*, *լինիմ*, *կենալ*, *տալ* բայերը: Օրինակ՝

Մանկտիկ, ես *աճեպն եկեք* (=«գարմանալ»),

Ու տեսեք շապկիկն ի վրեն (530, 7 - 8):

Թէ գամ՝ մա *տուա արա* (=«աղոթել»),

Թէ չգամ՝ մա դու սև ներկէ (235, 519-520):

Միջին հայերենում վերանում է գրաբարի ստորադասական եղանակն՝ իր չորս ժամանակաձևերով¹⁹՝ տեղը զիջելով ըլծական, ենթադրական և հարկադրական եղանակներին՝ վերջիններիս ապառնի և անցյալ երկուական ժամանակաձևերով²⁰, որոնք, ինչպես նշեցինք, առաջ են եկել գրաբարի սահմանական եղանակի ներկա անկատարի և անցյալ անկատարի քերականական իմաստի շեղման հետևանքով: Նշված գործընթացն սկսվել է անցյալ անկատարից²¹, որին զուգահեռաբար հետևել է մահ ներկա անկատարը՝ արտահայտելով կատարելի գործողության գաղափար²²:

¹⁷ Բացառություն է կազմում զուգաձև ունեցող *խալլսել* բայը.

Որ ի քոյ տեսող *խալլսայ* (480, 88):

Խնդայ՝ թէ խալսեցայ և *այլ մի խօսիլ* (ՊՎՄԱ, 102, 267-268):

¹⁸ Տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 326:

¹⁹ Ս.Անթոյանն իրավացիորեն նշում է. «Ենթադրական, միջին հայերենում գրաբարի ստորադասական ձևերն օգտագործվում են, սակայն լեզվի այդ շրջանն ունի ստորադասականի դրսևորման իր ձևերը (տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 341):

²⁰ Նույն տեղում էջ 341, 343, 344-347:

²¹ Գ. Ջ ա հ ու կ յ ա ն, Հայոց լեզվի զարգացումն ու կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 47:

²² Գործել է համարաճողության օրենքը (տե՛ս Ակնարկներ..., հ. Ա, էջ 341):

Հայրեններում և կաֆաներում ըղձական ապառնին արտահայտվում է արաբներից փոխառյալ *թե՛* համադրական և *թե՛* վերլուծական բայաձևերով՝ հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «Փոխառյալ բառ (այն տվյալ դեպքում անորոշ դերբայի հիմքի դեր է կատարում) բայաձանց) + գրաբարից ժառանգված ներկա անկատարի դիմաթվային վերջավորություններ», ինչպես՝ *խալլսեն, դալատի, դարիպանաս, դըբըլեն* և այլն: Օրինակ՝

Լինիս դու աստեն մատաղ,

Որ անդէն ըզբեզ *դըբըլեն* («ընդունել») (857, 15 - 16):

Ես յոյս յԱրարիչն ունիմ

խալլըտ («ազատել») նայ ըզիս փութով (528, 31 - 32):

Կինն, որ *խալատի* («սխալվել») մեղօք Կամ ընկնի ի ճօշ 'ւ ի բամբաս... (ՊԱՄ, Գ, 450):

Ըղձական ապառնի ժամանակաձևը հայրեններում և կաֆաներում ամենահամախառն գործածվող բայաձևերից մեկն է. այն ամենահարմար միջոցն է՝ արտահայտելու համար զանազան զգացումներ և ապրումներ, որոնցով չափազանց հարուստ են նշված ստեղծագործությունները: Օրինակ՝

Ա՛յ ձի, թե ինձ աղէկ անես, / Ձիս ի յայս գետոյս *խալսես* (ՊԱՄ, Գ, 461):

Ըբուր բաղնիքեն ելես,

խալտինաս («սխալվել») ու մեր տունը գաս (փոխ.՝ *խալտանաս*) (667, 15 - 16):

...Անիծեց, թե՛ *Ղարիպանաս* (255, 315 - 316) և այլն:

2. «Արաբերենից փոխառյալ հարադիր - ըղձական ապառնիով արտահայտված բայական բաղադրիչ»: Օրինակ՝

Խօսէ՛, որ առնում իրիսար,

Ես *յետի նեֆէսս եմ եկել* (=«վերջին շնչին հասնել») (175, 61 - 62):

Թե՛ դու ինձ *հաւաս ունիս՝*

Ես շինեմ քեզ ոսկի խաֆաս (184, 7 - 8):

Ըղձական անցյալի՝ հայրեններում և կաֆաներում մեզ հանդիպած միակ օրինակը ձևավորվել է «արաբերենից փոխառյալ հարադիր - ըղձական անցյալով արտահայտված բայական բաղադրիչ» մասնակադապարով՝

Գերիս, թե գտներ հանց մարդ,

Որ *առնուր* ինձ *թէպտիր ու ճար* (=«օգնել», «բուժել») (61, 41 - 42):

Միջին հայերենում ըղձական ապառնի և անցյալ ժամանակաձևերից սերել է համապատասխանաբար, ենթադրական ապառնի և ենթադրական անցյալ ժամանակաձևերը, որոնք արտահայտվում են *թե՛* համադրական և *թե՛* վերլուծական բայաձևերով՝

Ենթադրական եղանակի ապառնի ժամանակաձևը ձևավորվում է հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «*կու* եղանակիչ -(+) համադրական բայի ըղձական ապառնի ժամանակաձև»:

Օրինակ՝ Մէկիկ մի դարիպ կտրիճ

Դռնէ - դուռ ընկեր՝ *կու դողայ* (85, 3 - 4):

Հիշյալ մասնակադապարով ձևավորված փոխառյալ բայաձևերը, սակայն, չեն ներգրավվում և կաֆաներում արտահայտում են ներկա անկատարի քերականական իմաստ: Օրինակ՝

Աղուոր մը գիշուն ծոցը

կու քապլտի («գալարվել»), քունը չի տանիր (707, 199 - 200):

2. «Փոխառյալ հարադիր - *կու* եղանակիչ -(+) ըղձական ապառնի ժամանակաձև արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Գամ ես, պաղպանչի լինիմ,

Թե՛ ծառա *դապուլ կու անես* (=«ընդունել») (86, 11 - 12):

Ենթադրական եղանակի անցյալ ժամանակաձևը միջին հայերենում ձևավորվում է հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «կու եղանակիչ -(+) համադրական բայի ըղծական անցյալ ժամանակածև»²³.

Կարօտ կարօտովտ էի,

Հասրաթովդ *ի ժուռ կու գայի* (147, 73 - 74):

Հոգիս ի մարմնոյս ասաց.

- Ես գրեզ *խիկար կու գիտի* (274, 115-116):

Նշված մասնակադապարով ձևավորված փոխառյալ բայածները հայրեններում և կաֆաներում արտահայտում են անցյալ անկատարի քերականական իմաստ.

Մանուկ մ' երեսուն տարի

Պարոնաց *կայնէր* նա *խզմէք* («ծառայել»)(216, 53 - 54):

2. «Փոխառյալ հարադիր - *կու եղանակիչ* -(+) ըղծական անցյալ ժամանակածևով արտահայտված բայական բաղադրիչ», ինչպես՝

Երբոր չէ՞ր սիրեր դու զիս՝

Է՞ր *կու գայիր* լեզովդ *ի խրար* («ընդունել») (68, 45 - 46):

Երբոր չես սիրեր դու զիս,

Է՞ր *կու գիր* լեզվովտ *ի իրխար* (161, 49 - 50):

Հարկադրական ապառնի և հարկադրական անցյալ ժամանակածները միջին հայրեններում ձևավորվում են հետևյալ մասնակադապարներով՝

1. «*Պիտի* (հնչյունափոխված տարբերակը՝ *տի*) եղանակիչ - համադրական բայի ըղծական եղանակի, համապատասխանաբար, ապառնի կամ անցյալ ժամանակածև»:
Օրինակ հարկադրական ապառնիով՝

Արունն ալ ֆինճան *տի առնեն*,

Տի խմեն մռան զինու պէս (721, 83 - 84):

Նկատենք, սակայն, որ հայրեններում և կաֆաներում արաբերենից փոխառյալ բայերի հարկադրական եղանակի ապառնի և անցյալ ժամանակածների՝ նշված մասնակադապարներով գործածության դեպքեր չեն հանդիպում:

2. «Փոխառյալ հարադիր - *պիտի* եղանակիչ -(+) ըղծական եղանակի, համապատասխանաբար, ապառնի կամ անցյալ ժամանակածևով արտահայտված բայական բաղադրիչ», որը հայրեններում և կաֆաներում հանդիպում է հարկադրական ապառնու բացառիկ օրինակով՝

Մսիկն ալ *քէպապ տ'անիւ* («խորովել»),

Տի ուտիմ կաքու մսի պէս (644, 111 - 112):

Հայրենների և կաֆաների բառապաշարի քննությունը ցույց է տալիս, որ որոշ բայերի կազմությամբ միաժամանակ մասնակցում են արաբերենից փոխառյալ և հայերեն բառակազմական միջոցներ: Նշված եղանակով կազմված բայերը միջին հայերենի բառապաշարը հարստացրել են խառը ճանապարհով: Լինելով նորակազմություններ՝ այդ բայերը որոշակի պատկերացում են տալիս գրական հայերենի տվյալ շրջանի բայի և նրա խոնարհման համակարգում տեղի ունեցող տարբեր գործընթացներում, մասնավորապես սեռի, եղանակի և ժամանակի քերականական կարգերի արտահայտության և թվանդակության պլաններում տեղի ունեցող փոփոխությունների մասին:

²³ Նշված մասնակադապարով, ինչպես նշել ենք, միջին հայերենում միաժամանակ արտահայտվում են տահմանական եղանակի անկատար ներկա և անկատար անցյալ ժամանակածները (տե՛ս Ավնարկներ... հ. Ա, էջ 343-344):

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ КАТЕГОРИИ ГЛАГОЛОВ, ОБРАЗОВАННЫХ
НА ОСНОВЕ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЙРЕНАХ И КАФАХ*Резюме**М. Хачатрян*

Анализ лексики айренов и кафов свидетельствует о том, что при образовании некоторых глаголов, отмеченных в них, одновременно принимали участие словообразовательные средства как арабского, так и армянского языков. Данные глаголы в среднеармянском языке можно отнести к смешанному типу образования. Подобные новообразования способствуют формированию общего представления о глаголах среднеармянского литературного языка, их сдвигов на семантическом уровне, а также изменениям как в системе спряжения, так и при выражении различных грамматических категорий: времени, залога, наклонения.